e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

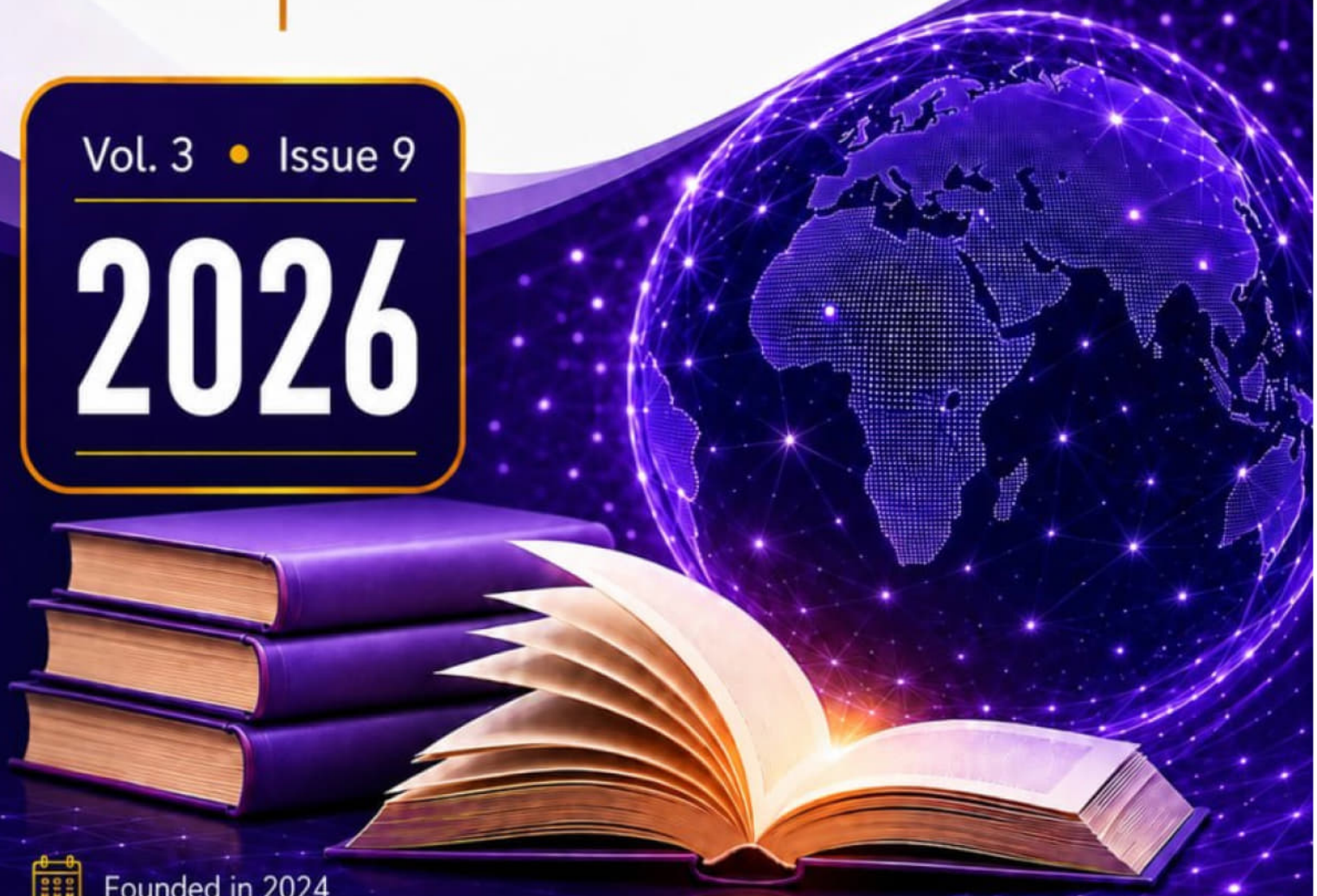

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper
https://doi.org/10.67227/7ty2ss45

TILSHUNOSLIK TERMINLARI ELEKTRON LUG'ATINI LOYIHALASHNING LINGVISTIK VA LEKSIKOGRAFIK ASOSLARI

Sultanova Shaxnoza Akmal qizi
Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti, PhD.
e-mail: Sultanova17146@scientifictext.ru **ORCID**: https://orcid.org/0000-0002-2505-8255

Annotatsiya.
Maqolada tilshunoslik terminlari elektron lug'atini loyihalashning lingvistik va leksikografik asoslari kompyuter leksikografiyasi, terminografiya va korpus lingvistikasi yutuqlariga tayangan holda tahlil qilinadi. Tilshunoslik terminologiyasiga xos variantlilik, baynalmilal va milliy terminlarning parallel qo'llanishi, terminlarning ilmiy maktablarga bog'liqligi hamda umumiste'mol so'zlar bilan omonimligi elektron lug'atning tuzilishini belgilovchi asosiy omillar sifatida asoslanadi.
Kalit so'zlar: kompyuter leksikografiyasi, terminografiya, elektron lug'at, tilshunoslik terminlari, funksional leksikografiya, korpus, lug'at maqolasi, lingvistik ekspertiza.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО СЛОВАРЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Султанова Шахноза Акмал кизи
Бухарский государственный медицинский институт имени Абу Али ибн Сино, PhD.

Аннотация.
В статье анализируются лингвистические и лексикографические основы проектирования электронного словаря лингвистических терминов с опорой на достижения компьютерной лексикографии, терминографии и корпусной лингвистики. Обосновывается, что характерная для лингвистической терминологии вариативность, параллельное употребление интернациональных и национальных терминов, зависимость терминов от научных школ, а также их омонимия с общеупотребительными словами выступают основными факторами, определяющими структуру электронного словаря.
Ключевые слова: компьютерная лексикография, терминография, электронный словарь, лингвистические термины, функциональная лексикография, корпус, словарная статья, лингвистическая экспертиза.

LINGUISTIC AND LEXICOGRAPHIC FOUNDATIONS FOR DESIGNING AN ELECTRONIC DICTIONARY OF LINGUISTIC TERMS

Sultanova Shaxnoza Akmal qizi
Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sino, PhD.

Abstract.
This article analyzes the linguistic and lexicographic foundations for designing an electronic dictionary of linguistic terms, drawing on advances in computational lexicography, terminography, and corpus linguistics. It demonstrates that terminological variation, the parallel use of international and national terms, the dependence of terminology on particular schools of linguistic thought, and homonymy between linguistic terms and words in general usage are key factors determining the structure of an electronic dictionary.
Keywords: computational lexicography, terminography, electronic dictionary, linguistic terms, functional lexicography, corpus, dictionary entry, linguistic expertise.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining fan va ta'lim sohasiga jadal kirib borishi leksikografiyaning taraqqiyot yo'nalishini tubdan o'zgartirdi: bosma lug'atning o'rnini doimiy yangilanib boruvchi, qidiruv va gipermatn imkoniyatlariga ega elektron lug'atlar egallamoqda, bu esa lug'at tuzishning nazariy asoslarini ham qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Elektron lug'at bosma lug'atning shunchaki raqamli nusxasi emas, balki ma'lumotlar bazasi, qidiruv tizimi va foydalanuvchi interfeysining uyg'unligidan iborat yangi turdagi leksikografik mahsulot bo'lgani uchun uni yaratish maxsus nazariy-metodologik asoslarni talab qiladi [4: 52; 6: 181].

Tilshunoslik terminologiyasi fanning eng tez boyib boruvchi qatlamlaridan biri hisoblanadi: pragmatika, diskurs tahlili, korpus lingvistikasi, kompyuter lingvistikasi kabi yangi yo'nalishlar bilan birga o'zbek tilshunosligiga yuzlab yangi terminlar kirib keldi, ular esa ko'p hollarda variantlilik, sinonimlik va izohlanishdagi nomuvofiqlik bilan ajralib turadi. O'zbek tilshunosligida terminlar izohli lug'atining yagona to'liq nashri A. Hojiyev tomonidan tuzilgan bosma lug'at bo'lib [1], u so'nggi yigirma yil ichida yuzaga kelgan terminlarni qamrab olmaydi va bosma shakli tufayli yangilanish imkoniyatiga ega emas.

ISSN 3060-5059 (Online)

Tadqiqotning maqsadi tilshunoslik terminlari elektron lug'atini yaratishning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib, unga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi: kompyuter leksikografiyasi va terminografiyaga oid jahon hamda o'zbek tilshunosligidagi qarashlarni tizimlashtirish; tilshunoslik terminologiyasining lug'at tuzish nuqtayi nazaridan o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash; elektron lug'atning makro- va mikrostrukturasini belgilovchi tamoyillarni asoslash; lug'at maqolasining modelini va lug'at yaratish bosqichlarini taklif etish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Kompyuter leksikografiyasi haqidagi dastlabki nazariy qarashlar Y. N. Marchuk ishlarida bayon qilingan bo'lib, olim mazkur sohaning vazifasi sifatida elektron lug'atlarning tarkibi va tuzilishini, leksik ma'lumotlarning tabiati va hajmini, mashina lug'atlarini tuzish usullarini hamda leksikografik ma'lumotlarni avtomatlashtirish yo'llarini o'rganishni belgilaydi [2: 72]. S. V. Grinev terminografiyani terminshunoslikning amaliy tarmog'i sifatida ajratib, terminologik lug'at tuzishda terminlarni tanlash, tartiblash va izohlashning maxsus tamoyillari zarurligini ta'kidlaydi [3: 309]. R. Misak "avtomatik lug'at" va "elektron lug'at" terminlarini umumiy va teng ma'noli deb hisoblab, "kompyuter lug'ati"ni ularning kichik turi sifatida talqin qiladi hamda elektron lug'atlarning tasnifi va joylashtirilishi masalasini ko'taradi [4: 52–55]. V. V. Dubichinskiy elektron lug'atni muayyan sohada to'plangan va ma'lum tartibda tizimlashtirilgan tushunchalar nomlariga asoslangan avtomatlashtirilgan tizim sifatida ta'riflab, terminlarning jadval, semantik tarmoq yoki semantik guruh shaklida berilishini maqsadga muvofiq deb topadi [5: 214]; A. V. Shlyaxova esa elektron lug'atning o'ziga xosligini uning gipermatnli tuzilishi va ko'p o'lchovli qidiruv imkoniyatida ko'radi [6: 181–185].

G'arb leksikografiyasida elektron lug'at nazariyasi P. A. Fuertes-Olivera va H. Bergenholtz tahriri ostida nashr etilgan "e-Lexicography: The Internet, Digital Initiatives and Lexicography" to'plamida eng to'liq ifodalangan [7]. Mazkur to'plam mualliflari ilgari surgan funksional leksikografiya nazariyasiga ko'ra, yaxshi lug'at foydalanuvchining muayyan ehtiyojiga (matnni tushunish, matn yaratish, bilim olish) mo'ljallangan "monofunksional vosita" bo'lishi lozim va bitta ma'lumotlar bazasidan turli qidiruv hamda taqdim etish imkoniyatlari orqali yuzlab monofunksional lug'atlar hosil qilish mumkin [8: 241–242]. P. Heacock o'z taqrizida ushbu g'oyaning amaliy ahamiyatini e'tirof etish bilan birga, U. Heid tomonidan o'tkazilgan tajribaga tayanib, murakkab interfeysli elektron lug'atda foydalanuvchilarning atigi o'n foizi kerakli ma'lumotni topa olganini, shu sababli ma'lumotning bazada mavjudligi emas, balki uning oson topilishi hal qiluvchi mezon ekanini ta'kidlaydi [8: 242]. S. Landau lug'at tuzishni "konveyer asosida buyurtma mahsulot yaratish" urinishi sifatida tavsiflagan bo'lsa [9: 343], elektron muhitda aynan shu vazifa — har bir foydalanuvchi uchun moslashtirilgan natija berish — texnik jihatdan amalga oshiriladigan bo'ldi.

Terminologik lug'atlarni loyihalash metodologiyasi I. S. Kudashev tadqiqotida batafsil ishlab chiqilgan: olim lug'at parametrlariga ta'sir etuvchi omillarni leksikografik (foydalanuvchilar, ularning faoliyat tabiati va axborot ehtiyojlari) hamda tashqi (resurslar, buyurtmachi talablari, texnik cheklovlar) omillarga ajratib, har qanday lug'at tuzish analitik bosqichdan boshlanishi lozimligini asoslaydi [10:118–125]. M. L. Apajev lug'atlarning o'nta turini farqlab, terminologik lug'atni alohida tur sifatida ko'rsatadi [11:384]. Elektron lug'atda gipermatn imkoniyatlari – sinonim, antonim, etimologiya va tematik maqolalarga havolalar, bir vaqtning o'zida bir necha lug'atdan ma'lumot olish – E. P. Ivanova [12:102–107] va E. Y. Vaulina [13] ishlarida tahlil qilingan.

O'zbek tilshunosligida terminografiya masalalari H. Dadaboyev [14], A. Po'latov va S. Muhamedova [15], B. Mengliyev va hammualliflar [16; 17], N. Abduraxmonova [18] tadqiqotlarida o'rganilgan. B. Mengliyev rahbarligida tayyorlangan qo'llanmada lug'at tavsifi modeliga qo'yiladigan didaktik talablar – ta'riflarning soddaligi, lug'at birligining paradigmatik munosabatlarini ko'rsatish, har bir birlikni kontekstda berish, lug'at maqolasini qo'shimcha lingvistik va ekstralingvistik axborot bilan boyitish – belgilab berilgan [17:167]. E. Sabirova "O'zbek tilining izohli lug'ati"da huquqiy terminlarning berilishini tahlil qilib, terminlarning umumiy leksik miqdorga nisbatan kam qamrab olinganini va yangi nashrda neoterminologik birliklar uchramasligini aniqlagan [19:104]. Sh. Qulbulov o'zbek tili elektron izohli lug'atini yaratishning lingvistik asoslarini ishlab chiqib, lug'atlarni tillar, so'z qamrovi va leksik birliklarni taqdim etish tartibiga ko'ra tasniflash zarurligini, lug'atga kiritilayotgan birliklarni lingvistik ekspertizadan o'tkazish lozimligini asoslagan [20:8].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek leksikografiyasida umumiy izohli lug'atning elektron shakli va ayrim sohaviy terminlar bo'yicha tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, tilshunoslik terminlarining elektron lug'ati maxsus tadqiqot obyekti bo'lmagan, terminlarning variantliligi va ilmiy maktablarga bog'liqligi kabi o'ziga xos jihatlar elektron lug'at tuzilishi nuqtayi nazaridan o'rganilmagan. Yuqorida tahlil qilingan manbalarning umumiy qoidalari tilshunoslik terminologiyasi materialiga tatbiq etilib, qiyoslash va leksikografik modellashtirish usullari asosida elektron lug'atning nazariy-metodologik asoslari ishlab chiqiladi.

MUHOKAMA

Elektron lug'atni loyihalashdan oldin lug'at obyekti bo'lgan terminologiyaning tabiatini aniqlash zarur, chunki material xususiyati lug'at maqolasining tarkibi va qidiruv turlarini belgilaydi. Tilshunoslik terminlari boshqa soha terminlaridan to'rt jihati bilan farq qiladi. Birinchidan, ularda baynalmilal va milliy terminlar yonma-yon qo'llanadi: *fonema – tovush tipi, derivatsiya – so'z yasalishi, presuppozitsiya – oldindan taxmin, diskurs – nutq*; shu sababli lug'atda variantlarni o'zaro bog'lash va qaysi biri me'yoriy ekanini ko'rsatish talab etiladi. Ikkinchidan, terminlar ilmiy maktabga qarab turlicha izohlanadi: an'anaviy grammatikadagi *gap bo'lagi* bilan generativ grammatikadagi *konstituent*, struktur tilshunoslikdagi *sema* bilan kognitiv tilshunoslikdagi *konsept* bir xil tushunchalar emas, shuning uchun lug'at maqolasida terminning qaysi yo'nalishga xosligi belgilanishi lozim. Uchinchidan, tilshunoslik terminologiyasi tez yangilanadi: A. Hojiyev lug'atida [1] uchramaydigan *korpus, teg, konkordans, tokenizatsiya, implikatura, deyksis* kabi terminlar bugun faol qo'llanmoqda. To'rtinchidan, ko'pgina terminlar umumiste'mol so'zlar bilan omonim (*ot, sifat, ega,*

ISSN 3060-5059 (Online)

kesim, bo'g'in), bu esa qidiruvda soha filtrini talab qiladi. Bu xususiyatlar tilshunoslik terminlari elektron lug'ati umumiy izohli lug'atning bir qismi bo'la olmasligini, u mustaqil konsepsiya asosida qurilishi lozimligini ko'rsatadi.

Lug'atning nazariy asosini ikki tamoyil tashkil etadi. Birinchisi – funksional leksikografiya nazariyasi bo'lib, unga ko'ra, lug'at foydalanuvchining aniq vaziyatdagi ehtiyojiga javob beruvchi vosita bo'lishi kerak [8:241]. Tilshunoslik terminlari lug'ati uchun bu kamida uch vaziyatni nazarda tutishni anglatadi: ilmiy matnni o'qiyotgan talaba terminning qisqa ta'rifi va misoliga muhtoj; ilmiy ish yozayotgan muallif me'yoriy variant, rus va ingliz tilidagi ekvivalent hamda birikuvchanlikka muhtoj; terminologiyani o'rganayotgan mutaxassis esa etimologiya, ilmiy maktablardagi talqin va tizimdagi o'rin haqidagi to'liq ma'lumotga muhtoj.

Shu asoslardan kelib chiqib, lug'atni yaratishda beshta tamoyilga tayanish lozim deb hisoblaymiz. *Tizimlilik* – terminni giperonim-giponim (*morfema → o'zak, affiks*), qism-butun (*gap → gap bo'lagi*) va sohaviy munosabatlar tarmog'ida berish. *Qiyosiylik* – har bir terminning rus va ingliz tilidagi ekvivalentini, zarur bo'lsa, ekvivalentlar orasidagi ma'no farqini ko'rsatish. *Me'yoriylik* – variantlardan birini tavsiya etilgan sifatida belgilab, qolganlarini unga havola qilish. *Izohlashning bir xilligi* – ta'riflarni yagona uslubda, aylanma izohlarsiz, eng yaqin jinsiy tushuncha va farqlovchi belgilar orqali berish. *Foydalanuvchiga yo'naltirilganlik* – sodda interfeys, bir bosqichli qidiruv va natijani foydalanuvchi vaziyatiga moslab ko'rsatish. Bu tamoyillar B. Mengliyev qo'llanmasidagi didaktik talablar [17:167] bilan uyg'un bo'lib, ularni terminologik lug'at materialiga moslashtiradi.

Lug'at yaratish jarayonini I. S. Kudashev [10:118] va Sh. Qulbulov [20:22] belgilagan bosqichlarga tayanib, to'rt bosqichga ajratamiz. *Analitik bosqich* – mavjud terminologik lug'atlarni tahlil qilish, foydalanuvchilar ehtiyojini so'rovnoma orqali aniqlash va ilmiy matnlar korpusini shakllantirish. *Konseptual bosqich* – lug'atning turi, hajmi, tuzilishi, terminlarni tanlash mezonlari va lug'at maqolasi shablonini belgilash. *Leksikografik bosqich* – korpus asosida terminlar ro'yxatini tuzish, lingvistik ekspertizadan o'tkazish, ta'rif, ekvivalent

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.
2. Марчук Ю. Н. Основы терминографии: методическое пособие. – Москва: ЦИИ МГУ, 1992. – 76 с.
3. Гринев С. В. Введение в терминоведение: учебное пособие. – Москва: Московский лицей, 1993. – 309 с.
4. Мисак Р. Компьютерные словари: классификация и укладка // Проблемы украинской терминологии: сборник научных трудов. – Киев, 2008. – С. 52–55.
5. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка: учебное пособие. – Москва: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
6. Шляхова А. В. Электронный словарь и его специфика // Вестник Тюменского государственного университета. – Тюмень, 2008. – № 1. – С. 181–185.
7. Fuertes-Olivera P. A., Bergenholtz H. (eds.). e-Lexicography: The Internet, Digital Initiatives and Lexicography. – London; New York: Continuum, 2011. – XIV + 341 p.
8. Heacock P. e-Lexicography: The Internet, Digital Initiatives and Lexicography, ed. by Pedro A. Fuertes-Olivera and Henning Bergenholtz (Review) // Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America. – 2013. – No. 34. – P. 241–244. – DOI: 10.1353/dic.2013.0016.
9. Landau S. I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 477 p.
10. Кудашев И. С. Проектирование переводных словарей специальной лексики. – Хельсинки: Helsinki University Print, 2007. – 443 с.
11. Апажев М. Л. Лексикография: теория и практика. Прошлое. Настоящее. Будущее (на материале русского, кабардино-черкесского и карачаево-балкарского языков). – Нальчик: Эльбрус, 2005. – 384 с.
12. Иванова Е. П. Специфика словарного гипертекста в электронных словарях (на материале французских электронных словарей) // Междисциплинарные лингвистические исследования: материалы международной научно-практической конференции. – Кемерово: КемГУ, 2006. – С. 102–107.
13. Ваулина Е. Ю. Толковый словарь. Возможности электронной версии [Электронный ресурс]. – URL: http://www.lib.pu.ru/ojs/index.php/SPL/article/viewFile/14/13
14. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 142 b.
15. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: ToshDPU, 2007. – 120 b.
16. Mengliyev B., Hamroyeva Sh., Ahmedova D. Kompyuter leksikografiyasi. – Toshkent, 2021. – 200 b.
17. Zaxarov V., Mengliyev B., Hamroyeva Sh. Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2021. – 240 b.
18. Abduraxmonova N. Kompyuter lingvistikasi: darslik. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 320 b.
19. Sabirova E. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da huquqiy terminlarning berilishi : filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2021. – 148 b.
20. Qulbulov Sh. T. Elektron izohli lug'atlar va ularni yaratishning lingvistik asoslari : filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: ToshDO'TAU, 2023. – 56 b.